

OSMANLI DÖNEMİNDE KAHVEHANELER, KIRAATHANELER VE BUNLARIN İŞLEVLERİ

Erbil GÖKTAŞ*

GİRİŞ

Osmanlı döneminde kahvehanelerin açılıp yaygınlaşmasının XVI. Yüzyılın ikinci yarısında olması konusunda, tarihçiler görüş birliği içinde bulunuyorlar. Yani 1550'li yıllar... Aşağıda açıklayacağımız üzere, birkaç yıl önce ya da sonra açıldığını söyleyenler de olsa bu o kadar önemli görünmüyor. Burada önemli olan kahve gibi bir keyif maddesinin ülkemize geldikten sonra, bunun pazarlanması için genel yerlerin açılması ve bu yerlerin "kahvehane" ya da "kıraathane" adını almaları, giderek gündelik yaşamda önemli duruma gelmeleri, toplumsal açıdan da çeşitli işlevleri gerçekleştirmeleridir.

"Kahvehane" ve "kıraathane" arasındaki farklılık ve benzerliklere değinip bunların tarihsel gelişimini, işlevlerini irdelemeden önce, "kahve" üzerinde kısaca durmak istiyorum.

Türkçe Sözlük'te "kahve" şu şekilde tanımlanıyor:

*1. bitb. Sıcak iklimlerde yetişen, kökboyasıgillerden bir ağaç (Coffea). 2. Bu ağacın meyve çekirdeği. 3. Çekirdeklerin kavrulup dövülmesiyle, çekilmesiyle elde edilen toz. 4. Bu tozla hazırlanan içecek.*¹

Ahmed Kemal Üçok "Kahve" adlı yazısında şunları söyler:

*Kahve Yemen'in Cemub yani en sıcak kısımlarında yetişir ve "Muha" şehri iskelesinden ihraç olunurdu. Fındık gibi sert bir kabuk içinde bulunur ve kabuk kırılınca içinden iki adet kahve tanesi çıkar. Kabuğun ismi "kışr" olup bunu bir güğümde kaynatır, fincanlara ikişer yudumluk konularak içilir ve bu hal saatlerce devam ve tekerrür eder.*²

Halil Erdoğan Cengiz ise "kahve"yle ilgili olarak mizahi bir yaklaşımla şunları söylemektedir:

Söylemediydi, duymadıydık, bilmiyorduk denilmesin; bu kahve sağlam ayakkabıya benzemektedir. Bir kerre ne idüğü belli

* Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Sahne Sanatları Bölümü Araştırma Görevlisi.

¹ Türkçe Sözlük I (A-K), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983, s. 622.

² Aktaran : Süheyl Ünver, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", Türk Etnografya Dergisi, Sayı: V, 1963, s. 42.

değildir. Bade'nin yani şarabın adı kahvedir. Gereği gibi tokluğa, halis süte kahve denilmektedir ve rayiha(koku) anlamına da gelmektedir. Kahve denilince bahşış ve hediyenin de anlaşılması gerektiğini İslam Ansiklopedisi ve Dozy yazmaktadır. Kökboyasıgillerden yirmi kadar türü bulunan ve en makbulü Coffea Arabica olan bir ağacın adı kahvedir. Aynı ağacın meyvesinin çekirdeği yine kahvedir. Bu çekirdeğin kavrulduktan sonra toz durumuna getirilmiş de, kalın çekilmiş, kırılanmış da kahvedir. Bunlar yetmezmiş gibi hem çekirdeğinin, hem de tozunun kaynatılmasından elde edilen içecek dahi kahvedir. Bir rengin adı kahvedir. Kahvehanelerin adı keza kahvedir.³

Kahve keyif içeceği olarak kullanılmadan önce “ekmek” olarak insanların gereksinimlerini karşılamış. Kahve kuşkusuz yüzyıllar öncesinde de varmış ama “ekmek” olarak kullanılması bin yıl kadar önceye dayanıyor. Kahve aynı adı taşıyan, fidan boyunda küçük bir ağacın meyvesi olarak gençliğinde yeşil, haşlanıp kuruyunca ise habes bir renk alır. 1000 yıllarında kahve, Habeşistan'da yiyecek olarak kullanılmış. Fırına verilip kavurularak değirmende çekip un, yani çekilmiş kahve yapılmış. Bunu su ve yağla yoğurup hamur haline getirip tekrar fırına verip pişirirler, ekmek olarak yerlermiş. Zamanın ekmeği kahveden yapılır ve yoksullar bu ekmekten günde bir somun yerlermiş. 500 yıl kadar ekmek olarak insanların karnını doyuran kahve, XV. Yüzyılda Habeşistan'dan Arabistan'a geçmiş. Araplar da önce kahveden ekmek yapımında yararlanmışlar ancak sonradan tadını beğenmeyip içecek olarak kullanma yoluna gitmişler. XV. Yüzyılın ortalarında kahvenin Arabistan'da, Mısır'da ve oralardan gelerek Türkiye'de keyif içeceği olarak kullanıldığına dair bir görüş vardır. •

Kahvenin bulunmasıyla ilgili olarak Salâh Birsal'in aktardığı bir anekdot vardır: Buna göre, İsveç'in 1782-83 yıllarında İstanbul elçisi olan İgnatius Mourajda D'Ohsson, tarihçi Ahmet Efendi'ye dayanarak kahveyi Ebu'l-Hasan Ali bin Abdullah Abdülcebbar el-şerif el-Zarcilli'nin kurduğu bir tarikat dervişinin Arabistan'daki Moka'da 1258 yılında bulup ortaya çıkardığını yazmıştır. Tekkesinden kovulan ve Kûh-ı Esvab'a sürülen bu derviş, kimsenin bulunmadığı o yerde açlıktan bitkin durumda dolaşırken o bölgede çokça bulunan kahve ağaçlarının meyvelerini kaynatıp içmeyi dener. Orada bulunduğu süre boyunca bu suyla yaşar. Üçüncü gün kendisini merak edip yardıma gelen ve uyuza yakalanmış iki arkadaşı bu meyveyi merak edip sekiz gün boyunca içtiklerinde, uyuzdan kurtulurlar. Sürgün

³³ Halil Erdoğan Cengiz, “Kahvenin Kirli Çamaşırı”, Tarih ve Toplum, sayı: 101, Mayıs 1992, s. 27.

• Bu görüş, Süheyl Ünver'in adı geçen makalesinde, Cumhuriyet'in 17.5.1952 tarihli sayısından aktardığı “Kahvenin dünyada mazisi” adlı imzasız yazıda ileri sürülmektedir. Ancak daha sonra ele alacağımız gibi, tarihçiler kahvenin Türkiye'ye girmesinin XVI. Yüzyılda olduğu konusunda birleşiyorlar. Yukarıdaki görüş temellendirilmediği için, XV. Yüzyılı bir söylenti sayabiliriz.

yerindeki bu meyvenin hastalıklarına iyi geldiği haberini Moka'da yayınca herkes bu meyveleri toplamak için seferber olur.⁴

N.P. Elefteriadis 1911'de İzmir'de yazdığı makalede aynı öyküyle farklı anlatır: Şazili tarikatından sürülen derviş arkadaşı arayıp bulamamış, derviş oradan kurtulup gelince kahveyi herkese anlatmış, onlar da taneleri tatmaya karar vermişler. Bunun üzerine Mekke civarında yaşayan halk tarafından da tadılan kahve içkisinin kokusu ve tadı beğenilmiş, kısa zamanda kahve tüketimi tüm Yemen'de yaygınlaşmış. Sonra Arabistan'ın öteki yörelerine, İran'a, Mısır'a ve Suriye'ye geçmiştir. 1555'te de İstanbul'a gelmiş.⁵

Halil Erdoğan Cengiz ise, yukarıdaki öykünün yanı sıra kahvenin bulunmasıyla ilgili olarak başka öykülerin de bulunduğunu söylemektedir: Bunlardan ikincisi, Şazililerden 1582 yılında ölmüş olan Ebu Bekr bin Abdullah El-Aydar⁶'ın bir gezisi sırasında kendisinin tadına baktığı ve bir daha yanından ayırmadığı, üstelik müritlerine de salık verdiğiyle ilgili olan öyküdür. Üçüncüsü ise, 1471'de ölen Fakih Muhammed bin Sa'îd El-Zebhani tarafından Aden'e sokulduğu yolunda olanıdır. Bunların dışında söylenti derecesine varanlar da bulunmaktadır: Erenlerden biri bir keçi tezeğini ekmiş ve kahve ağacı böyle ortaya çıkmış. Bu söylentilerin bir tanesi de , Cebrail'in kahveyi icat ederek Hz. Muhammed için pişirildiği yolunda olan öyküdür. Bir de ünlü tarihçi Gelibolu'lu Âli Efendi'yi bile yanıltmış olan söylenti var: O da, kahveyi ilk bulanın Şeyh Ömer Şazili değil de, bu tarikatın kurucusu 1258 yılında ölmüş olan Şeyh Hasan El-Şazili olduğu yolundaki öyküdür. Şeyh Hasan El-Şazili daha fazla şeref kazanmak için kahveyi bulanın kendisi olduğunu yazdırmış.⁶

Kahve konusunda, özellikle "Türk kahvesi" üzerine pek çok yabancı kimisi saptamalarda bulunduğunu görüyoruz. 1655'te İstanbul'a gelen Thévenot şunları yazmaktadır:

Türklerin kendilerine özgü bir içeceği vardır ve adına kahve derler. Günün her saati kullanılır. Bu içecek acı ve siyahtır ve biraz yanık kokar. Ağız yanmasın diye küçük yudumlarla içilir. Kahvehane adı verilen yerlerde hazır satılan bu içecek, dumanın mideden başa yükselmesini engeller, acılara iyi gelir ama uyku kaçıır.⁷

XIX. yüzyılda İstanbul'u gezen Charles White ise, İstanbul'da Üç Yıl ya da Türklerin 1844'teki Yerel Davranışları adlı üç ciltlik kitabının bir bölümünde şu saptamayı yapmış:

⁴ Saîd Bîrsel, Kahveler Kitabı, İş Bankası Yayınları, Ankara 1983, ss: 7-8.

⁵ Aktaran: Elias Petropoulos, Yunanistan'da Türk Kahvesi, Çeviren: Herkül Milas, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, ss: 73-74.

⁶ Halil Erdoğan Cengiz, a.g.m., s. 28.

⁷ Jak Deleon, Eski İstanbul'un Yaşayan Tadı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995, ss: 73-74.

*İyi yapılmış bir Türk kahvesi hayal edilebilecek en lezzetli içkidir kuşkusuz. Duyguları uyarırken sınırları de diriltir. Ama kahvenin zevkine gerçekten varabilmek için Doğulu olmak şart.*⁸

Petropoulas ise kahve kültürünü yüz yıllardır geliştiren Türklerin Yunanistan'a olan etkilerinden söz etmekte hatta daha ileri giderek, Türklerin, "çağdaş Yunanlıların babaları" sayılması gerektiğini ve onlara miras bıraktıkları iyi ya da kötü pek çok şeyin yanında ünlü Türk kahvesinin de yer aldığını belirtir.⁹

Petropoulas'ın kitabında "kahve kültürüyle" ilgili çoğu sözcüğün Yunanca'ya Türkçe'den geçtiğini görüyoruz. Bu sözcüklerden bazıları şunlardır:

*kafes: kahve/ kafenes: kahvehane/ kafecis: kahveci/ tabis: tabi/ yedeki: yedek/ briki: ibrik/ flincani: fincan/ delves: telve/ kavurdistiri: kavurucu/ kaymaki: kaymak/ cezves: cezve/ theryaklis: tiryaki.*¹⁰

KAHVEHANE VE KIRAATHANE

"Kahvehane", Türkçe Sözlük'te şöyle tanımlanmaktadır:

*Kahve, çay, ihlamur, bira, nargile içilen, tavla, domino, bilardo, kağıt oyunları vb. oynanan yer.*¹¹

"Kıraathane" ise aynı sözlükte şöyle tanımlanmaktadır:

*1. esk. Müşterilerinin okumaları için gazete ve dergi bulunduran, geniş, temiz ve iyi döşenmiş kahvehane. 2. Kahve, kahvehane.*¹²

Tanımlardan da anlaşılacağı gibi, kahvehaneleri kıraathanelerden ayıran en önemli özellik, kıraathanelerde okumaya, kültüre yer ayrılmış olmasıdır. Oysa kahvehaneler, daha çok oyun oynayarak zaman geçirilen, çokça dedikodu yapıp çoğu zaman da yasaklamalara neden olan, "fitne çıkarılan fesat yuvaları" olarak görülmüştür. Oysa ilk kahvehaneler, kıraathane niteliği taşımaktadır. Özdemir Nutku, ilk açılan kahvehanelere başlarda, "okumayı seven, keyif ehli" kişilerin gelip buralarda kitap ve gazete okuduğunu, tavla, satranç, dama gibi oyunlar oynadığını, sıklıkla da meddahların hikaye anlattıklarını söylemektedir.¹³

Süheyl Ünver ise, kahvehanelerin daha Kanuni Sultan Süleyman zamanında kıraathane haline sokulması gerekliliğinin duyulmasından söz ederek bu konuda şu açıklamayı yapmaktadır:

Çünkü halk topluluğu maddi işleri kendi kusurlarından bozuk giderse hükümeti mes'ul tutar ve boyuna dedikodular yaparak kendisine tarafdar toplar ve yalnız kendisini ilgilendirecek

⁸ A.g.y., s. 75.

⁹ Elias Petropoulas, a.g.y., s. 11.

¹⁰ A.g.y., ss: 11-12.

¹¹ S. 622.

¹² S. 697.

¹³ Özdemir Nutku, Meddahlık ve Meddah Hikayeleri, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1976, s. 74.

hususlarda herkesi tahrik eder. Bunlara mani olmak üzere Kanuni Sultan Süleyman halkın anlayacağı bir dilde edebi, içtimai bahisler ve bilhassa anonim mahiyette tarihler yazdırtarak okutturmuştur, rivayeti zamanımıza kadar gelmiştir.¹⁴

Yine Süheyl Ünver, Ahmet Refik'in *Akşam Gazetesi'nin* Ağustos 1936 K. Sayısında çıkan "*Eski İstanbul Kahvehaneleri*" yazısından aktardığı bölümde¹⁵ İstanbul'un gönül ehli, okur yazar kişilerinin kendilerine güzel bir toplantı yeri bulmalarından söz etmektedir. Kısa zamanda "*Kahve Kale*" kahvehanelerinde yer bulunmaz olmuş. Buralara gelenler ayak takımından olmayıp şair, edebiyatçı, bilimden ve marifetten alan kişilermiş. Her kahvehanede yirmi, otuz köşede meclisler kurulu, kiminde kitap okunup dinlenir, kiminde tavla, satranç oynanıp seyredilir, kiminde de en yeni gazeller, kasideler coşkuyla okunmuş. Bu rağbet, kahvehanelerin sayısını artırmış. "*Mazul kadılar ve müderrisler*" kahvehane meclislerinden ayrılmaz olmuşlar. Hatta büyük rütbe sahipleri bile buralara gelmekteymiş. Ne var ki, bilim ve zevk adamlarının kahvehanelerde toplanmaları devlet adamlarını kuşkulandırmış. Bunun sonucunda da çeşitli yasaklarla kahvehaneleri engellemeye çalışıp çoğu zamanda kapatmışlar. Kahvehaneler kimi zaman açılarak, kimi zaman kapatılarak, kimi zaman da berber dükkanlarının arka kısmında gizlice varlığını sürdürmeye çalışmış.

OSMANLI DÖNEMİNDE İLK KIRAATHANE

Osmanlı Döneminde ilk kıraathane İstanbul'da, Hicri 962, Miladi 1554 yılında açılması konusunda bütün tarihçiler, bu konuda yazı yazarlar -bir kaç istisnaıyla- görüş birliği içinde bulunuyorlar. Yalnız , bu konuda yazan pek çok kişi, kahvehanenin kıraathaneyle olan farklılığı üzerinde durmayıp "*kahvehane*" genellemesine gitmişlerdir. Oysa yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kanuni Sultan Süleyman'ın padişahlık yaptığı dönemde (1520-1566) açılan bu yeri "*kıraathane*" saymamız gerekiyor. Bu konudaki ilk bilgileri veren İbrahim Peçevi, 1554 yılının başlarında Halep'ten Hakem adında esnaftan bir adam ile, Şam'dan Şems adlı kibar bir kişinin gelerek Tahtakale'de açtıkları birer büyük dükkanda kahve sattıklarını söyleyerek, buralara gelen kişilerin özellikleri konusunda da şunları belirtmektedir:

Keyiflerine düşkün bazı kişiler özellikle okur yazar takımından bir çok büyük kimse bir araya gelmeye ve yirmişer, otuzar kişilik toplantılar düzenlemeye başladılar. Kimisi kitap ve güzel yazılar okur, kimisi tavla ya da satranç oynardı. Bazen yeni yazılmış gazeller getirip, şiir ve edebiyattan söz edilirdi. Ahbap toplantıları yapmak için büyük paralar harcayarak ziyafetler çeken kimseler,

¹⁴ Süheyl Ünver, a.g.m., s. 44.

¹⁵ ss: 46-47

*artık bu masraftan kurtulup bir iki akçe kahve parası vermekle toplandı safasını sürmeye başladılar.*¹⁶

İbrahim Peçevi'nin yazdıklarına bakarak kahve satmak için açılan bu yerlere rahatlıkla "kıraathane" diyebiliriz. Refik Ahmet Sevengil , kendisi "kahvehane" dese de, buraları kiraathane saymamızı gerektirecek özellikleri şöyle anlatmaktadır:

*Bu kahvehanelerde eski meyhanelere benzer geniş, kagir yapıları. Fakat bunların çiçeklerle süslü bahçeleri, içinde fiskiyeler savrulan havuzları vardı. İstanbul halkı bu kahvehanelerde kat kat fiskiyeli havuzun içinde döne döne serpilen suları karşısında çevrede güvercinler kanat çırpıp hu hu'larla sırdaş olurken, toprak kaselerle kahveler içerler, sohbet ederler, bazen içlerinden biri bir kitap okur, diğerleri dinlerlerdi.*¹⁷

Sevengil de, ilk açılış tarihi olarak 1554'ü gösteriyor. Kahvenin gemilerle İstanbul'a gelişi tarihini 1543 olarak saptayan Sevengil,, her yenilik karşısında olduğu gibi bazı kimselerin "kahveyi" bilgisizce reddettiğini, ancak yasaklanan her şeye olduğu gibi, kahveye karşı da ısrarlı bir tutkunun sürüp gittiğini belirtiyor.¹⁸

Özdemir Nutku, kiraathanelerin İstanbul'da ilk açılışını Peçevi'nin Hicri 962 yılını vermesinden yola çıkarak 1554/1555 olarak saptıyor. Nutku, Gelibolulu Ali'nin bu konuda başka bir tarih verdiğini, bunun da Hicri 960, Miladi 1552/1553 olduğunu ekliyor.¹⁹

Salah Birsnel, Peçevi'den yola çıkarak 1555 yılını tarih olarak veriyor. Halep'ten Hakim adında bir "herifin" ve Şam'dan Şems adında bir "zarifin" İstanbul'a gelip Tahtakale'de birer büyük dükkan açarak "kahvefuruşluğa" başladıklarını söylüyor.²⁰

İ. Hami Danişmend ise "kahvenin" İstanbul'a getirilmesi ve ilk "kahvehanelerin" açılmasıyla ilgili "üç rivayeti" şöyle anlatıyor:

Kahvenin İstanbul'a ilk defa olarak Kanuni devrine tesadüf eden 1555 tarihinde getirilmiş olduğundan bahsedilir. Bununla beraber 1 sene evvel getirilip o tarihten itibaren kahvehaneler açılarak umumi bir rağbetle karşılanmaya başladığı hakkında da bir rivayet vardır. Hatta 3. Bir rivayet olarak 1561 tarihinde ithal edilmiş olduğundan bile bahsedilir. Burda rivayetin en kuvvetlisi birincisidir. İlk önce Tahtakale'de açıldıktan sonra, az zamanda

¹⁶ Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi 1, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 258.

¹⁷ Refik Ahmet Sevengil, İstanbul Nasıl Eğleniyordu?, Hazırlayan: Sami Önal, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 19.

¹⁸ A.g.y., s. 18.

¹⁹ Özdemir Nutku, a.g.y., s. 74.

²⁰ Salah Birsnel, a.g.y., s. 8.

İstanbul'un her tarafına yayılan kahvehanelerin pek zarif birer mecma-i zurefa şeklini aldığı rivayet edilir.²¹

Süheyl Ünver, Dr. Land adındaki bir Almanın Mecmua-i Ebuzziya'nın 7 Muharrem 1330 tarihli 127 numaralı sayısında "kahve ve kahvehane" başlıklı "muktetifat" kısmındaki makalesinde, ilk "kahvehanenin" İstanbul'da açılmasının 1551 olarak verildiğini aktarıyor. Yine Ünver, Sıhhat Mecmuası'nın 1884 tarihli, 12 numaralı sayısının 50. sayfasında Solakzade'nin "kahvehanenin" açılış tarihini 1553/1554 verdiği yazısından söz edip şu alıntıyı yapıyor:

Kanuni Sultan Süleyman asrında, 963 (1556)'da kahve ancak hacca gidenlerden duyulurdu. Hakem ve Şems namında iki kişi Türkiye'ye gelip Tahtül Kale 'Tahtakale' yakınında büyük kahvehane açmışlar ve: 'Ehli keyf yaranu sayd için dam ve dane adad' eylemişler. Bunlar rivayete nazaran üç senede muazzam servet yaparak dönmüşlerdir. O asırda şaraba yasak konunca Şair Sani Bey şu beyti söylemiş: "Humler şikeste' cam tehi, yok vücudü mey/Kıldın esiri kahve bizi hey zamane hey". İlk kahvehane bu Tahtakaledeki oluyor. Az zamanda bunu İstanbul'un her tarafına yayılmış buluyoruz. Bunların pek zarif bir mecma-i zurefa halini aldığı rivayet olunur.²²

Jak Deleon, eski Balıkhaneye Nazırı Ali Rıza Bey'in, 13. Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı adlı çalışmasında "kahvehane" konusuna şöyle değindiğini belirtiyor:

Peçevi Tarihi'nin 1. Cildinin 363. Sayfasında kahvenin kullanılmaya başladığı tarih 1554 olup, o vakte kadar İstanbul'da kahve, kahvehane yokmuş. Ancak o tarihten sonra Halep'ten Hakim ve Şam'dan Şems adlarında iki kişi gelerek Tahtakale'de dükkan açtıkları ve burada kahvecilik yaptıkları ve bundan sonra yavaş yavaş keyif ehli katiplerin, şairlerin, devrin ileri gelenlerinin toplanarak kimi tavla, kimi satranç oynadıkları, bir kısmının da kitap ve divan okudukları bilinmektedir. Kahvehanelerin hepsinde "Gönül ne kahve ister ne kahvehane/ Gönül ahbap ister kahve bahane" veyahut "Ehl-i keyfin keyfini kim tazeler/ Taze elden taze pişmiş taze kahveler" gibi yazılı levhalar vardı.²³

KAHVE, KAHVEHANE VE KIRAATHANE YASAKLARI

XVI. ve XVII. yüzyıllarda "haram" olduğu gerekçesiyle kahve içmeye ve kahvehane açmaya bir çok yasak getirilmiştir. Kahvenin İstanbul'a gelip yaygınlaşmasından ve kahvehanelerin, kiraathanelerin çoğalmasından çekinen

²¹ İ. Hami Danişmend, "Osmanlı Keyfinin Dört Unsuru", Milliyet, 24 Mayıs 1952, s. 2.

²² Aktaran: Süheyl Ünver, a.g.m., s. 44.

²³ Aktaran: Jak Deleon, a.g.y., s. 72.

Ulema'nın büyük bir bölümü, karşı bir tutum içerisinde olmuş ve bu içeceğin uygunsuz ve yasak sayılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Yani ilk tepki içecek olarak "kahveyedir". O sıralarda Şeyhülislam Ebussuud Efendi, "kömür gibi kavrulmuş şeylerin" içilmesinin "haram" olduğuna ilişkin fetva vermiş:

Yiyecek ya da içecek olarak kullanılacak olan tüm besinlerin kullanılışı, ateş altında tutulup bozulduğu (harabedildiği) ve yakıldığı hallerde, İslam ruhuna uygun olmayıp yasak sayılmaktadır.²⁴

Bu yüzden Tophane rihtımındaki kahve yüklü gemiler dipleri delinerek batırılmış. Şamlı Şems'in üç yıl içinde 5000 altın lira kâr edip memleketine dönmesinden yaklaşık 30 yıl sonra 1583 yılında III. Murad (Padişahlığı 1574-1595) günlük siyasal olayların konuşulduğu, devlet işlerinin eleştirildiği yerler haline geldikleri gerekçesiyle "kahvehaneleri" kapattırmış. Ebussuud Efendi'nin fetvası Ulema'yı bile şaşırtmış çünkü açık değilmiş ve İslâm'ın belli maddelerine de dayanmıyormuş. Kahve, yiyecek ya da içecek olarak kullanılmak için yakılmadığından, sadece kavrulduğundan, kahve kullanımının uygunluğu ya da uygunsuzluğu ile ilgili tartışma sürmüş, sertleşmiş ama bu arada İstanbul'da "kahvehanelerin" sayısı da artmaya devam etmiş. III. Murad döneminde kahveye karşı tutum takınmış olan Ulema'nın görüşü egemen olmuş ve "Sultan İradesiyle" tüm "kahvehaneler" kapatılmış:

Kahvehaneler İstanbul'da sür'atle çoğaldı ve yayıldı, işsiz güçsüz takımı, bilhassa kadı ve müderris ma'zulleri vakit geçirmek için kahvehanelere devama başladı; mahallelerde imamlar, müezzinler, hatta büyükçe rütbe ve mansab sahipleri bile kahvehane müşterisi oldular. Kahvehanelerin halk ile dolup boşalması, bilhassa gençlerin, hatta tüysüz çocukların kahvehanelere girip çıkması, bazı müteassıb ulemayı kahvehaneler aleyhinde harekete geçirdi: 'Birer mesavi hanedir, kahvehanelere varmaktan meyhaneye varmak evladır' demeye başladılar, camilerde, mescidlerde kahvehanelere gidilmemesi için vaizler, nasihatler verildi. Nihayet Üçüncü Murad zamanında; 'Her ne ki fahim mertebesine vara, yani kömür ola, sırf haramdır' diye bir fetva verilerek ilk kahve yasağı çıktı; kahvehaneler kapatıldı.²⁵

Ancak kahveye alışmış olanlar canlı ve tutkulu bir tartışma başlatmışlar. Her iki taraf görüşlerini kabul ettirmek için ortaya tezler atıp onları savunmuşlar. Tabii bu arada, kahve müptelaları boş durmamış, "kahvehane yarenliğinin" tadını çıkarmanın yolunu aramışlar. Bu işten iyi para kazanan, kâr getiren kahveciliği bırakmak istemeyen kişilerin de olması nedeniyle, mahalle aralarında, ara

²⁴ Aktaran: Elias Petropoulos, a.g.y., s. 75.

²⁵ Reşad Ekrem Koçu, "Osmanlı Tarihinde Yasaklar", Tarih Dünyası, Sayı: 2 (Özel Sayı), İstanbul 1950, s. 11.

sokaklarda, çıkmaz sokaklarda, bazı dükkanların arka kısımlarında gizli “koltuk kahvehaneleri” açılmış. Kahveciler işlerini iyi yürütebilmek, yasağı delmek için, bu işle görevli olan subaşı ile asesbaşıya ve adamlarına göz yumma payı verir olmuşlar. III. Murad’ın “kahvehane işletenleri ömür boyu küreğe mahkum” edeceği yolundaki yasak fermanı fazlaca etkili olmamış.

İbrahim Peçevi bu durumu şöyle anlatmaktadır:

Hatta rahmetli Manav İvaz efendinin İstanbul kadısı iken, “kazanlarını yaktıkları sürece yalاکlarını yolaklayın” diyerek fincanlara işaret ettiğini söylerler. Ama o zamandan sonra o kadar sürüm buldu ki artık yasaklanmaktan kaldı. Vaizlerle müftüler artık “kömür derecesine gelmezmiş, içilmesinde sakınca yokmuş” der oldular. Ulemeden, şeyhlerden, vezir, büyük vezirler gelir kaynağı olarak kahvehaneler açtılar ve günde ve büyüklerden kahve içmez adam kalmadı. Hatta o hale geldi ki, birer, ikişer altın kira alır oldular.²⁶

Bu durum üzerine 1539-1605 tarihleri arasında yaşamış olan Şeyhülislam Bostanzade Mehmed Efendi yeni bir fetva vererek kahve kullanımının hiç bir biçimde İslam’a karşı olmadığını ama İslam tarafından tavsiye de edilmediğini bildirmişti. Bundan dolayı kahve kullanımını ne iyi, ne de özellikle kötüdür. Tarafsız bir eylemdir ve her müslümanın kendi kararına kalmıştır. Kahve kullanımını ne Allah’ın istediği bir şeydir, ne de günahdır. Bu yeni yorum üzerine III. Murad koyduğu kahve yasağını kaldırmış.

Salah Birsel, yeni ortamı şöyle anlatmaktadır:

1592’den sonra artık her sokak başında bir kahvehane vardır. Kısahanlar, çengiler de bu kahvelerde hüner gösterir. Gelgelelim halk işten güçten kalmağa başlamıştır. Çarşıda alış-veriş diye bir şey oynamaz. “Padişahın dilenciye varınca halk birbirini kesip biçmekle eğlenir” olmuştur.²⁷

III. Murad döneminde, XVI. yüzyılın sonlarına doğru ve daha sık olarak XVII. yüzyılda büyük kentlerin pazarlarında ödenen vergiler arasında kahve satışından alınan, “tahmis-i kahve” denilen verginin adı geçmeye başlamış. 1600 yılı dolaylarında Ankara’da kahve ve kahvehaneye ilişkin vergilere, çeşitli belgelerde rastlanmaktadır.²⁸

1603-1618 yılları arasında padişahlık yapmış olan I. Ahmet döneminde kahvenin yine yasaklanmaya çalışıldığını görüyoruz. Üstelik artık kahvenin yanında yeni bir keyif maddesi daha vardır: Tütün!.. Peçevi, 1600 yılında “İngiliz kâfirlerinin rutubetten ileri gelen kimi hastalıklara ilaçtır” diye getirip sattıklarını, keyif

²⁶ İbrahim Peçevi, a.g.y., ss: 258-259.

²⁷ Salah Birsel, a.g.y., s. 11.

²⁸ Suraya Faroqhi, Osmanlı’da Kentler ve Kentliler, Çeviren: Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, ss: 86-87.

ehillerinin bunu da keşfetmekte gecikmediklerini belirtiyor. Kahvehanelerin rezil ve ayak takımı insanların fazla tütün içmelerinden dolayı dumanla dolduğunu, içeride oturanların birbirlerini göremez olduklarını belirten Peçevi, bunların çarşı ve mahalleleri de kokuttuklarını ekliyor.²⁹

Tütünün yayılması kahve sefasına cillâ vermiş ve kahvehanelerin şevkini, revnâkını artırmış ama büyük kahvehanelere semtlerine göre topçu, kalyoncu, yenicheri, cebeci neferleri, hamal, sandalacı, kayıkçı, fırın uşağı, hamam uşağı gibi ayak takımından bekârlar dolunca, kibar müşteriler, efendiden kimseler topluca mahalle kahvelerine çekilmişler.³⁰

XVII. yüzyılın başlarında yasaklamalar yine sürmüştü. Derviş Paşa ile Nasuh Paşa kahvehaneleri yasak etmişler. Ancak bu tutuma karşı halk arasında iyice huzursuzluk başlamış. Hatta bu yasaklamalar üzerine şiirler bile yazılmış: "*Zararsız bir duman için bu kadar dikkate ne gerek var?! Asıl hüner ezilenlerin ah'larının dumanlarını önlemektir*".³¹

Kahvehaneler 1618-1622 yılları arasında padişahlık yapmış II. Osman'ın trajik ölümünden sonra isyancıların buldukları yerler olmuş. Onun ardından "*taht*"a geçen 1623-1640 yılları arasında padişahlık yapan IV. Murad, 1633 yılının sonlarında ülkedeki bütün kahvelerin kapatılmasını emretmiş ve kahve içilmesini de yasaklamış. **Naima Tarihi**'nde bunun nedeni olarak 1633'deki büyük İstanbul yangını gerekçe gösterildiği belirtiliyor. Ancak IV. Murad'ın asıl amacı, rezilleri terbiye etmek ve halkı korkutmaktır. IV: Murad bu amacına ulaşmak için, yasağa uymayanları kim olursa olsun öldürtmüştü. Öyle ki, bizzat kendisi gezer, tedbil-i kıyafet dolaşır, rast geldiği rezilleri, eşkiyayı, tütün toplantısı yapan pabucu yarımaları yakalayıp öldürtmüştü.³²

Kahvehaneler kapatıldıktan sonra, yıkılarak yerlerine bekâr ve nalbant odaları yapılmış. IV. Murad, Edirne'de kahvehane açıldığını duyunca bostancıbaşıyı, cellatlarla birlikte oraya göndermiş, yasağa karşı kahve işletenleri gözünü kırpmadan astırtmış.³³

IV. Murad'ı ölümüyle başa geçen, 1640-1648 yılları arasında padişahlık yapan "*Deli*" İskaplı I. İbrahim'in döneminde, tütün yasağına ağırlık verilmesi yüzünden hafifleyen kahve yasağı iyice ortadan kalkmış. Tüccarlar Yemendeki ortaklarından kantar kantar kahve getirtmeye başlamışlar. Kahvehaneler yeniden açılmış. Kahve ve tütün tüketimi iyice artmış. Vezirler bile kendilerine kahvehane yaptırıp günde bir kaç altın kira alır olmuşlar.³⁴

²⁹ İbrahim Peçevi, a.g.y., s. 259.

³⁰ Reşad Ekrem Koçu, a.g.m., s. 11.

³¹ Aktaran: Özdemir Nutku, a.g.y., s. 75.

³² Aktaran: Salah Birsnel, a.g.m., ss: 12-13.

³³ Reşad Ekrem Koçu, a.g.m., s. 11.

³⁴ Salah Birsnel, a.g.y., s. 15.

XVII. yüzyılın ortalarına doğru bütün bu yasaklar ortadan kalkmış. Barışçılığı ve sanatseverliğiyle ünlü, 1648-1687 yılları arasında padişahlık yapan, "Avcı" lakaplı IV. Mehmet, kırk yıla yaklaşan yöneticiliğinde kahvehanelerin gelişmesine olanak tanımış. O dönemde İstanbul'da bulunan Michel Febvre, büyük salonlu kahvehaneleri "*Türklerin Kabaresi*" olarak tanımlamış. Bu kahvehanelerin içinde gelenleri oturtmak için karşılıklı, üstü hasırla kaplı, bir çok taş sıra bulunmuş. Buralara halkı çekmek için, çalgıcılar, "*meddah, kıssahan*" gibi söz ebesi kişiler getirilmiştir:

Bu söz ebeleri gülünç ve gereksiz şeyler anlatır, anlattıklarıyla halka bir şey vermezler. Dinleyiciler, bunlara kulak kabartırken kahvelerini içer ve yalnızca içtikleri kahvelerinin ücretini öderler. Meddah için ayrıca para ödenmez.³⁵

Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazamlığında kahvenin ekonomik açıdan devlet bütçesine katkısı üzerinde durulur. Kahve artık yasak olmak şöyle dursun, İstanbul gümrüklerine daha çok getirilmesinin yolları aranır. Çünkü yabancılar kahveyi Mısır'dan alıyorlardı. Vergi kaybı olmaması için, onlara Mısır'dan kahve verilmesi önlenir. Yabancılar da bu kez, doğrudan Yemen'den kahve almaya başlarlar. Bu yüzden İstanbul'da kahve pahalılanır. Bunun üzerine 1718 yılında Şerif Yahya'ya bir "*name-i hümayun*" yollanıp "*keferelere*" kahve satılmaması "*usturuplu*" bir biçimde anlatılır.³⁶

XVIII. yüzyılın başlarında kahveye vergi konulması, kahve darlığına ve vurgunculuğa neden olur. 1703-1730 yılları arasında padişahlık yapmış olan III. Ahmet döneminde İstanbul "*nohut kahvesiyle*" tanışmıştır. N. Sami Banarlı "*kahve darlığıyla*" ilgili yazısında şöyle demektedir:

İstanbul'un huyundan mı, suyundan mıdır, bilinmez. Bazen de imparatorluğun on sekizinci asır gibi hala çok zengin olduğu, hele döviz darlığı nedir hiç bilmediği devirlerde bile şehirde bu ihtikar fırtınası esebilirdi. Tezkireci Safi böyle bir kutluk çağında okkası beş kuruşa yükselen kahvenin bu müthiş pahalılığından şikayet eder. 1120 (1708) tarihinde kahve aziz olup beher kıyyesi beşer kuruşa satılmakla büyük küçük kimseye halis kahve verilmeyüp nohuttan kahve hemen bedava içildiğinden şair Taip şu beyti nazmetmiştir: Olalı kahve-i Rumi nümayan/ Nohudi meşreb oldu cümle yaran.³⁷

Kahve bu dönemde kimi zaman azalmış, kimi zaman çoğalmış, istikrarsızlık olduğundan tedbirli davranılmaya çalışılmış. Bir miktar alınca, misafirlere şerbet verilmesi konusunda ferman bile çıkarılmış. Kimi zamanlar kahveye iptila o kadar

³⁵ Aktaran: Özdemir Nutku, a.g.y., s. 76.

³⁶ Salah Bırsel, a.g.y., s. 16.

³⁷ Aktaran: Süheyl Ünver, a.g.m., s. 49.

artmış ki, ekmeğ gibi zaruri bir ihtiyaç maddesi haline gelmiş. Kahveden alınan vergi, bazen sultanlara ve saray mensuplarına da karşılık kabul edilmiştir.³⁸

Kahvehaneler bu dönemde ve XIX. Yüzyılda Yeniçerilerin sığındıkları, türlü yolsuzlukların yapıldıkları, tezgahlandıkları yuvalar haline gelir. Bunlara “Yeniçeri Kahvehaneleri” adı da verilmiştir. Yeniçeri ocağının düzeni bozulunca hemen hemen bütün İstanbul esnafı bu ocağa yoldaş yazılmış. Kahveciler de, kahvehanelerinin kapıları üzerine mensup oldukları Yeniçeri ortasının nişanını asmaya başlamışlar. Her ortanın yoldaşları da kendi nişanlarını taşıyan kahvehanelere çıkmaya başlamışlar.³⁹

III. Selim (Padişahlığı 1789-1807) ve IV. Mustafa'nın (Padişahlığı 1807-1808) dönemleriyle II. Mahmud'un (Padişahlığı 1808-1839) ilk saltanat yıllarında Yeniçeri ocağı tam bir “*haşarat yatağı*” imiş. Öyle ki, İstanbul civarında, Galata'da, Tophane'de, Boğaziçi'nde, bilhassa Üsküdar'da, kimse çok gerekmedikçe karısını, kızını sokağa çıkaramazmış. Hatta “*dört kaşlı delikanlılar*” bile yolda rahat yürüyemezlermiş. II. Mahmud, 1826 yılında Yeniçeri ocağını kapatıktan sonra kahvehanelere de el atmış. Hele Boğaziçi kıyılarındaki Yeniçeri kahvelerini toptan yerle bir etmiş. Yıkılmayanlar ise, yerlerini berber dükkanlarına bırakmış. Ya da bunlar, eski yıkma olaylarında olduğu gibi bekar odaları olarak kullanılmış. Yeniçeri kahvehaneleri, “*balırcı çıplak külhanilerin*” sabahtan akşama kadar, saz ve sözle, afyon ve esrarla keyif çatıp eğlendikleri yerlermiş. Hepsini gayet büyük ve süslü olan bu kahvehanelerde köçekler, sazandeler, kıssahanlar, eli ayağı düzgün “*şabı emred uşakları*” bulunurmuş. Bu kahvehanelerin bazılarında Karagöz de oynatılmış. Daha sonra Tulumbacıların işlettikleri ve devam ettikleri çalgılı kahvehaneler ortaya çıkmış. “*Semai Kahvehaneleri*” adı verilen bu yerlerde kavga, gürültü çıkmaması için akşamları halk kitapları okunur, bu bazen günlerce sürermiş.⁴⁰

Osman Cemal Kaygılı, “*Semai kahvelerini*” şöyle anlatır:

Tanzimatla beraber Divan Edebiyatı nasıl hararetini kaybetmiş ve daha sonra nasıl durmuşsa, aşık tarzı denilen saz şiiri de yine Tanzimat'la birlikte hayli gevşemiş ve biraz daha zaman geçince Tavuk Pazarındaki Aşık kahvelerinden İstanbul'un çalgılı kahve denilen yerlerine sığınarak oralarda aslını muhafaza etmekle beraber şeklini az çok değiştirmek suretiyle 1919-1920 yıllarına kadar devam edebilmek imkanlarını bulmuştur.⁴¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısında “*her biri birer külüp*” olarak tanımlanan kahvehaneler ortaya çıkar. Bu kahvehanelerden kimisi edebiyatçıların, bilim adamlarının aydınların toplantı yeri haline gelmeye başlar.

³⁸ A.g.m., s. 51.

³⁹ Reşat Ekrem Koçu, a.g.m., s. 11.

⁴⁰ A.g.m., ss: 11-12.

⁴¹ Osman Cemal Kaygılı, İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1947, s. 5.

*Eski İstanbul'da kahvehaneler birer kulüp, birer okuma odası ve eğlence yeri halinde idi. Bir çok okur yazarlar akşamları kahvelerde buluşup edebiyat ve ilim üzerine münakaşalar, sohbetler yaparlardı, bazı kahvelerde çalgı ve meddah olur, bazılarında kitaplar, gazeteler okunurdu.*⁴²

Özdemir Nutku, XIX. yüzyılın “*Meddah Kahvelerini*” Türkiye’ye gelmiş yabancı gezginlerin gözlemlerinden aktarır. Yabancı gezginler, bu kahvelere dinleyicilerin sığmamasına çok şaşırılmışlar. Çoğu serseri, başıboş olan bu insanlar, meddah gösteriye başladığı andan itibaren sessiz kalırlar ve meddahın gözlerinin içine bakarlar. Ramazan günleri ve bayramlarda İstanbul’da büyük kahvehanelerin müşterileri için meddah gösterileri düzenlenmiştir. Geç saatlere kadar süren bu gösteriler, hikaye anlatımı, “*halk yaşamından dramatik sahneleri*” getirmiştir. XIX. yüzyılın meddah kahveleri arasında Kız Ahmet’in kendi işlettiği bir kahvehanesi varmış ve herkes onu dinlemek için kahvehaneyi doldurur, çoğunlukla yer bulamazlarmış.⁴³

A.Hamdi Tanpınar ise Tanzimat ‘tan sonra kahve zevkinin değiştiğini öne sürerek şunları söylemektedir:

*Tanzimat’tan sonra insanla beraber kahve zevki de değişti. Viyana ve Paris usulü, duvarları aynalarla süslü, sandalye ve masalı kahveler açıldı ve bugün o kadar zevkle dinlediğimiz Katibim türküsünde kolalı gömleği ve setresiyle alay edilen İstanbul beyleri bu kahvelerde toplanmaya başladılar. Aziz devrinde birdenbire yayılan gazete zevki yüzünden bu kahvelerin bir kısmı kiraathane adını aldılar. Beyoğlu’dan Galata ve Divanyolu, Beyazid’e kadar bu kiraathaneler vardı.*⁴⁴

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA “KAHVE”

XX. yüzyılın ilk yirmi yılında kahvehaneler toplumun hemen her kesiminin uğradığı yerler olmuştur. Büyüğünden küçüğüne, iyisinden kötüsüne kadar hemen her yerde yüzlerce kahvehane bulunmaktadır. İstanbul’da şimdiye kadar değindiğimiz kahvehanelerden hemen hepsinden görmek mümkündür. Sadri Sema, yüzyılın başlarında bunlara, “*esrar kahveleriyle*”, “*horozcu kahvelerini*” de eklemektedir.⁴⁵

Adından da anlaşılacağı gibi “*esrar kahveleri*” esrarkeşlerin toplanıp esrar içip kendilerinden geçtikleri, “*horozcu kahveleri*” ise horoz dövüşlerinin yaptırıldığı yerlerdir. Bunlar daha çok, toplumun alt kesimlerinin gittiği yerlerdir. Oysa XX. Yüzyılın ilk yirmi yılında sanatçıların, şairlerin, yazarların, bilim adamlarının

⁴² H. Y. Şehsuvaroğlu, “*Her biri birer kulüp olan eski kahvehaneler*”, Cumhuriyet, 1 Haziran 1956, s. 2.

⁴³ Özdemir Nutku, a.g.y., ss: 77-79.

⁴⁴ A. Hamdi Tanpınar, Beş Şehir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994, s. 205.

⁴⁵ Sadri Sema, Eski İstanbul’dan Hatıralar, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, ss: 97-100.

gazetecilerin devam ettiği kahveler, edebiyat, sanat ve tiyatro açısından olduğu kadar , toplumun kültür yaşamı açısından da önemlidir. Buralar, ilginç gelişmelerin olduğu, pek çok anılarla dolu, her yönden incelenmeye değer yerlerdir. Ahmet Rasim'den Neyzen Tevfik'e, Halit Ziya'dan Abdülhak Hamit'e, Süleyman Nazif'ten Yakup Kadri'ye, Abdülhak Şinasi Hisar'dan A. Hamdi Tanpınar'a, Halit Fahri'den Yahya Kemal'e, Ahmet Haşim'den Asaf Halet Çelebi'ye, Reşat Nuri'den Hüseyin Rahmi'ye kadar kültür tarihimizin pek çok ismi bu kahvelere gitmişler, kimi zaman üreterek, kimi zaman tartışarak, kimi zaman da sohbetleriyle bu mekanlara renk kattıkları kadar eserlerinde de bunları ölümsüzleştirmişlerdir.

SONUÇ

XX. yüzyılın ilk yirmi yılına kadar kahvehanelerin ve kıraathanelerin "işlevleri" iki açıdan değerlendirilebilir: *Bireysel ve toplumsal*. Bireysel açıdan baktığımızda XVI. yüzyıldan 1920'lere kadar geçen sürede (hatta günümüzde de) insanlar kahveye, sadece kahve, çay içmek için değil, sohbet edip, dedikodu yapıp, oyun oynayıp kimi zamanda iş konuşup günün ya da haftanın yorgunluğunu çıkarırlarken ruhsal açıdan da rahatlama sağlamak için gitmişlerdir. Bu durum işsiz insanlar açısından daha da önemlidir. Yapacak, oyalanacak, geçimini sağlayacak bir işi olmayan insanlar için kahvehaneler ya da kıraathaneler "*toplumsal yatıştırıcı*" işlevi görmektedir.

Toplumsal açıdan baktığımız zaman da, gazete, kitap okunan, düşünce üretilen, çeşitli gösterilerin izlendiği bu yerlerin, toplum yaşamını yönlendirmede önemi büyüktür. Çünkü toplumun büyük kesiminin nabızı oralarda atmaktadır. Özellikle günümüzde erkeklerle birlikte kadınların da gittiği yerlerin çoğalması buna örnek gösterilebilir. Sanatçıların, bilim adamlarının, yazar ve gazetecilerin bir araya gelip etkileşim sağladıkları ve topluma olumlu biçimde yön verdikleri mekanlar olarak toplumsal açıdan önemlidirler. Burada kişilerin tek tek yani bireysel doyumları söz konusu edilse de, bu bireysel doyum toplumsalın içinde erimiştir ve ona hizmet etmektedir. Kahvehaneler, kıraathaneler, boş zamanların öldürüldüğü, insanların amaçsızca toplandıkları yerler olmamalıdır. Yüzyılımızda sayısı on binlere ulaşan bu yerlere gerek bireysel gerek toplumsal açıdan "*işlev*" kazandırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

I. KİTAPLAR:

Ana Britannica Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 17, 1994.

BİRSEL, Salih, Kahveler Kitabı, Ankara, İş Bankası Yayınları, 1983.

DELEON, Jak, Eski İstanbul'un Yaşayan Tadı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1995. FAROQHI, Suraiya, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Çev: Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

KAYGILI, Osman Cemal, İstanbul'da Semal Kahveleri ve Meydan Şairleri, İstanbul, Burhaneddin Basımevi, 1947.